

Willem Dreeslezing 2003 We lopen een culturele revolutie achter

Door prof.dr. M. Elchardus

De symbolische samenleving en de stille bestuurder

Als een vertrouwde werkelijkheid plots onbeheersbaar wordt, zoeken mensen graag naar één oorzaak die meteen alles verklaart. Zo'n monocausale verklaring maakt de zaak overzichtelijker en is daarenboven gemakkelijker te onthouden. Vandaag wordt snel naar de globalisering gegrepen om de machteloosheid van staten, het onbehagen van de burgers, de stuurloosheid van de politiek en vele andere ontwikkelingen en verschijnselen, waaronder de smakeloosheid van de tomaten en de zwaarlijvigheid tieners, te verklaren. Zo'n verklaring heb ik alvast niet in petto. Ik geloof wel dat onze samenleving een fundamentele transformatie heeft doorgemaakt die licht werpt op een aantal van de vermelde fenomenen.

Het einde van traditie en schaarste

Als aanloop tot of onderdeel van die transformatie deden zich, over de laatste 50 jaar, een aantal veranderingen voor. Deze zijn genoegzaam gekend. Ik zet ze snel nog even op een rij.

Tradities zijn niet verdwenen, maar hebben hun vanzelfsprekendheid verloren. Mensen willen zich niet meer op een bepaalde manier gedragen omdat men dat nu eenmaal altijd zo heeft gedaan. Het argument dat het altijd zo is geweest, werkt vandaag averechts, als een uitstekend argument om het nu net heel anders te doen.

Het is in deze samenleving ook heel moeilijk geworden met gezag te spreken vanuit een religieuze of ideologische positie. Aan zuiverheid in de leer en orthodoxie, worden niet meer gemakkelijk gezag en aanzien ontleend, integendeel. De Franse filosofen spreken in dat verband van het einde van de grote verhalen.

Moderne mensen hebben het moeilijk met gedragsvoorschriften. Deze kunnen eventueel nog wel aan anderen worden opgelegd, maar zelf willen ze liefst enkel algemene waarden onderschrijven, op voorwaarde dan nog dat zij deze naar eigen inzicht mogen interpreteren.

Die aversie voor regels maakt deel uit van een meer algemene verschuiving waarbij externe dwang en bevel minder belangrijk worden. Abraham De Swaan muntte daarvoor de gelukkige frase "van bevels-naar onderhandelingshuishouding". Britse onderzoekers stelden vast dat wie bevelen krijgt daaraan doodgaat en veel vroeger sterft dan wie bevelen geeft.

Het einde van de bevelshuishouding is geen geïsoleerde culturele ontwikkeling, maar een verschuiving die nauw samenhangt met de wijze waarop we goederen en diensten produceren en dus met de dagelijkse ervaringen en routine van vele mensen. Als we kijken naar het werk zoals dat er vandaag uitziet en het vergelijken met dat van vijftig jaar geleden, zien we dat het aantal mensen dat werkt in een zogeheten Fordistische organisatie is afgenomen. Minder mensen werken op een manier waarbij hen precies wordt gezegd wat ze moeten doen en hoe zij dat moeten doen; meer mensen krijgen eigen initiatief binnen algemene afspraken. Melvin Kohn en zijn medewerkers stelden in de jaren zeventig en tachtig van de vorige eeuw al vast dat die veranderingen in de aard van het werk zich ook weerspiegelen in de wijze waarop mensen denken en voelen, alsook in de manier waarop zij hun

kinderen opvoeden. Zij hechten daarbij minder belang aan gehoorzaamheid en streven, overigens niet altijd met evenveel succes, naar de ontwikkeling van een grote mate van zelfdwang in hun kinderen. Op die manier worden in onze cultuur gehoorzaamheid, bevel en schuldgevoel geleidelijk vervangen door keuze, prestatiedrang en verantwoordelijkheid.

Door de toename van de welvaart en de uitbouw van de verzorgingsstaat zijn armoede en zeker ongelijkheid niet verdwenen, maar de dreiging met schaarste en armoede is waarschijnlijk minder acuut en daarom ook minder beschikbaar als een manier om af te dreigen en te disciplineren.

Het verzwakken van tradities, het tanende gezag van de leer en de ideologie, het einde van de bevelshuishouding, de opkomst van de verzorgingsstaat? Het zijn onmiskenbare ontwikkelingen. Laten we ze voorlopig groeperen onder het koepelbegrip *detraditionalisering*.

Matthias en Wesley, Celine en Debby

De interessante vraag betreft de betekenis die ontwikkelingen? Hoe moeten we detraditionalisering interpreteren?

De dominante interpretatie stelt dat detraditionalisering geleid heeft naar een verregaande individualisering. Van die ontwikkeling wordt dikwijls gezegd dat ze het individu heeft bevrijd, verlost van de dreiging van miserie, van de betuttelende bevelshuishouding en het keurslijf van de traditie. De Duitse socioloog Ulrich Beck drukt die idee mooi uit door te stellen dat het hedendaagse individu in de stuurcabine van het eigen leven zit. Dat is ongetwijfeld de meest toonaangevende, ja oorverdovende interpretatie van de detraditionalisering. Het was de voorbije tien jaar bijzonder moeilijk een sociologisch artikel te vinden waarin die interpretatie, via begrippen als individualisering, zap-cultuur, *à la carte*-gedrag, *bricolage*, standaardisering, volatiliteit van de kiezer, keuzebiografie enzovoort, niet op de ene of andere manier naar voor werd geschoven als hét identiteitsbepalende kenmerk van ons type samenleving. Het is moeilijk nog een beleidsdocument te vinden waarin de term individualisering niet een paar keer opduikt en gebruikt wordt om nagenoeg alles wat dient te worden verklaard vlotjes van een verklaring te voorzien.

De vraag die ik en andere leden van mijn onderzoeksgroep ons nu al haast 15 jaar lang bij elk onderzoek stellen, is: klopt die zo gezagsvolle interpretatie? We onderzochten ze inmiddels op vier domeinen, het verdwijnen van politieke breuklijnen, het verdwijnen van de standaardbiografie, het verdwijnen van een vaste tijdsorde en de individualisering van opvattingen en smaak. We kwamen tot het besluit dat de invloed van maatschappelijke breuklijnen niet afneemt, maar dat oude breuklijnen vervangen worden door nieuwe. De indeling van de levensloop is sterk veranderd, maar ternauwernood versoepeld of flexibeler geworden. Van een 24-twintig uren economie of van flexibele werktijden is nauwelijks sprake en veel verandering kan op dat vlak niet worden opgetekend. Smaken en opvattingen blijken, ook bij jonge mensen, nog steeds sterk te worden bepaald door gender en klasse.

Een strategisch onderwerp voor de studie van detraditionalisering en individualisering is het geven van voornamen. Verschillende onderzoekers komen tot het besluit dat het aantal nieuwe voornamen na de Tweede Wereldoorlog sterk is toegenomen. Die toename kan ten dele worden toegeschreven aan de grotere etnische diversiteit van onze samenlevingen. De meest gegeven jongensnaam in Brussel is nu Mohammed. Het geven van voornamen werd binnen de autochtone bevolking echter duidelijk gedetraditionaliseerd. In vele streken van het vooroorlogse Vlaanderen kreeg het kind de naam van de peter of de meter, van de grootvaders of de grootmoeders en in de katholieke gezinnen kregen alle

meisjes ook als eerste, tweede of derde naam die van Maria mee. Na de Tweede Wereldoorlog verdween die traditie. De mensen beweerden dat zij voortaan zelf de voornaam zouden kiezen. Daarom wordt, voorspelbaar, beweerd dat het geven van de voornamen nu geïndividualiseerd is. Van individualisering lijkt echter weinig sprake. Gerhards en Hackenborg onderzochten het geven van voornamen in Duitsland, in de periode 1894 - 1994. Zij kwamen tot het besluit dat er in die periode inderdaad heel wat nieuwe voornamen opduiken, maar dat de verschillen in naamgeving tussen sociale milieus of sociale klassen volkomen overeen zijn gebleven. Gerrit Bloothoofd van de Universiteit van Utrecht is van oordeel dat de naamgeving zo sterk groepsgebonden blijft, dat men op basis van die praktijk subculturen kan afbakenen. In ons eigen onderzoek zijn we getroffen door de sterke samenhang tussen het opleidingsniveau van de ouders en de voornamen van de kinderen. Ik geef een voorbeeld uit een steekproef van 13.500 jongeren geboren tussen 1981 en 1985. De 5 jongensnamen gegeven door de gemiddeld hoogstopgeleide ouders zijn Matthias, Alexander, Arne, Piet en Pieter-Jan. De vijf jongensnamen gegeven door de gemiddeld laagst opgeleide ouders zijn Wesley, Kenny, Andy, Mike en Dirk. Hoogopgeleide ouders geven hun dochters namen als Celine, Kaat, Marjolein, Marie of Catherine (Katrien), laagopgeleide ouders kiezen voor Debby, Sandra, Daisy, Kelly en Jill. Een hele reeks voornamen laten al een vrij goede schatting van het onderwijspeil van de ouders toe.

De individuele, gedetraditionaliseerde keuzeprocessen, die putten uit een heel brede waaier van mogelijkheden, blijken tegelijkertijd heel sterk gestructureerd en gestandaardiseerd, voorspelbaar binnen elk segment van de bevolking. Het begrip individualisering is niet geschikt om zo'n patroon te duiden.

De symbolische samenleving

De traditie heeft zijn greep op het leven verloren, maar onze opvattingen en smaken, onze innige overtuigingen, zelfs zo'n schijnbaar hyperindividuele beslissingen als het geven van een voornaam, volgen duidelijke patronen. De structurerende en oriënterende invloed van leer, gezag, traditie, bevel en schaarste werd overduidelijk door andere invloeden vervangen. Het voorbeeld van de voornamen suggereert dat de media daarbij een belangrijke rol spelen. Laaggeschoolde ouders zijn niet minder vernieuwend in het geven van voornamen, maar de voornamen die zij kiezen, zijn vaker ontleend aan (Angelsaksische) televisieseries en *soaps*.

Het paradoxale van die vaststellingen verdwijnt als we de detraditionalisering beschouwen, niet als een aanloop tot individualisering, maar als een fase van de verandering van de wijze van sociale controle. Een bepalend kenmerk van een samenleving is de manier waarop zij het gedrag van de leden van de samenleving controleert. Eigenlijk zou ik moeten zeggen, de manier waarop mensen mekaars gedrag controleren. Alle samenlevingen, zonder uitzondering, sturen het gedrag van hun leden. Overal proberen mensen sommige gedragingen (bv. diefstal) zeldzaam, andere (bv. zorgzaamheid tegenover kinderen) frequent te maken. Alle samenlevingen koppelen bepaalde wijzen van denken en voelen, alsook bepaalde gedragspatronen aan bepaalde kenmerken als gender en leeftijd.

Tussen de vooravond van de Tweede Wereldoorlog en het einde van de 20ste eeuw, onderging ons type van sociale controle een grondige verandering. Onze samenleving - als ik het even zo gepersonaliseerd mag voorstellen - zegt nu als het ware aan het individu "kies". Maar zegt niet meer vaak wat moet worden gekozen. Zegt nog maar heel zelden dat de keuze conform de leer of de traditie moet zijn. Zij probeert die keuze wel te beïnvloeden en doet dat door de factoren te beïnvloeden en te vormen, die de keuze bepalen: door de opvattingen, de houdingen, de kennis, de vaardigheden, de smaken en de emoties te beïnvloeden, die tot bepaalde keuzes leiden.

Wij - onze samenleving - kunnen dat doen omdat daartoe over de laatste vijftig jaar een aantal instellingen werden ontwikkeld zoals het veralgemeend onderwijs, de massamedia, vooral de televisie, de reclame en de symbolische organisatie van de distributie van de consumptiegoederen, die een langdurige, diepgaande en voortdurende vorming en beïnvloeding mogelijk maken. De leden van ons type samenleving worden nu, van kindsbeen af, beïnvloed in hun kennis, vaardigheden, opvattingen, houdingen en smaken. De volwassen Vlaming kijkt, afhankelijk van de schatting, 146 à 171 minuten televisie per dag, de volwassen Nederlander 163 minuten. Het gaat in elk geval om een flinke deeltijdse dagtaak.

Nooit eerder in de geschiedenis van de mensheid hebben grootschalige samenlevingen evenveel middelen en mensen ingezet om alle leden van de samenleving voortdurend te vormen, te onderwijzen en te beïnvloeden. In de wereld die aldus is gegroeid, zijn mensen als nooit tevoren omgeven door symbolen. We kunnen onze samenleving daarom best omschrijven als een *symbolische samenleving*.

Op de zachte vezels van de hersenen

Ik heb niet meteen een omvattende oorzakelijke verklaring voor de historische ontwikkeling van dat soort samenleving. Waarschijnlijk gaat het ten dele om een samenloop van omstandigheden. De televisie is er gekomen en blijkt een heel laagdrempelige ontspanningmogelijkheid met een grote aantrekkingskracht te bieden. Onze economie had de onderwijsexpansie nodig, daarenboven is het onderwijs één van de weinige middelen waarmee de hedendaagse overheden min of meer doelbewust de kennis, de vaardigheden en het denken van de burgers kunnen beïnvloeden. Eeuwen geleden al werd ervoor geopteerd externe dwang te ruilen voor een grotere mate van interne compulsie. Michel Foucault is zoals steeds zeer grafisch en literair als hij beschrijft hoe we tang, brandijzer en brandstapel achter ons hebben gelaten om voortaan de sociale controle te laten rusten op de zachte vezels van de hersenen?. Het liberalisme en de verschillende vormen van individualisme hebben zo'n controle daarenboven aantrekkelijk gemaakt door hem te plaatsen in het verlengde van de heroïsche strijd voor de rechten van de mens en hem, meer recent, te koppelen aan de illusie van grote individuele vrijheid, individuele uniciteit en individuele authenticiteit. Eens die culturele, technologische, economische en politieke voorwaarden verenigd, was de ontwikkeling van de symbolische samenleving een uitgemaakte zaak. Zij zit in feite al een paar eeuwen in onze maatschappijevolutie ingebakken.

De idee van de symbolische samenleving wordt wel eens verweten een Big Brother-achtig beeld van sociale controle op te hangen. Ik neem aan dat die critici in feite niet verwijzen naar Orwell's Nineteen Eighty-four, maar naar Huxley's Brave New World. Daarin vormen, naast asexuele reproductie, beïnvloeding en socialisatie de sleutel tot geluk en stabiliteit: 'that is the secret of happiness and virtue' zegt de directeur van het reproductiecentrum 'liking what you've got to do. All conditioning aims at that: making people like their inescapable social destiny?'. Wie het boek heeft gelezen herinnert zich ook dat de Beta's in de heerlijke nieuwe wereld een krant lezen die uitsluitend woorden van één lettergreep bevat en Delta Mirror heet.

Tussen Brave New World en de symbolische samenleving is er toch minstens één heel opvallend verschil. Op een paar uitzonderingen na is iedereen in de heerlijke nieuwe wereld gelukkig, terwijl de symbolische samenleving, voorlopig althans, op een vrij systematische wijze onbehagen produceert. Weinig mensen blijken te houden van wat ze zagezegd kiezen. De vrijetijdsbesteding die zowat de helft van de vrije tijd in beslag neemt, televisiekijken, blijkt weinig voldoening te schenken. Van geen enkele andere vrijetijdsbesteding wordt vaker gezegd dat men het doet om de verveling te verdrijven.

Ik beschouw Brave New World niet als een kritiek op de totalitaire regimes van de 20ste eeuw, wel als een zeer ambivalente reflectie over de zich schuchter aandienende symbolische samenleving. We vinden trouwens een gelijkaardige visie in het tweede hoofdstuk van Horkheimer's en Adorno's Dialektiek van de Verlichting. Hun kritiek op de cultuurindustrie poneert, net als Brave New World trouwens, een zeer eenzijdig beeld van de instellingen van sociale controle en een al te homogene invloed van de media.

De scholen moeten dat maar doen

Tekenend voor de symbolische samenleving lijkt me veeleer conflict dan homogene controle of vreedzame segmentatie. De groei van dat samenlevingstype roept, om te beginnen, hevige reacties op. Deze zijn van tweërlei aard. Laten we gemakshalve zeggen endogeen en exogeen: ontstoken door een dynamiek van de eigen culturele ontwikkeling enerzijds, gevolg van een botsing tussen culturen anderzijds.

Zowel het conservatieve als het liberale denken leidt tot kritiek op de geschetste ontwikkelingen. Conservatieve critici beweren dat met het verdwijnen van de leer de mens greep verliest op zijn bestaan; dat geloofsafval leidt tot zingevingproblemen; dat het einde van de bevelshuishouding leidt tot wanorde en een gebrek aan respect. Liberale critici zien in de afname van de dreiging met armoede, een risico op onverantwoordelijkheid. De vangnetten van de verzorgingsstaat zijn volgens hen tezeer hangmatten geworden. Die verschillende vormen van kritiek klinken voldoende luid om een deel van de publieke opinie te beroeren en onze maatschappelijke ontwikkelingen te beïnvloeden. Zij verwijzen trouwens, in een aantal gevallen althans, naar reële ongewenste of perverse effecten. Zij zijn echter achterhaald omdat zij geformuleerd worden vanuit een modus van controle die niet meer de onze is. Het lijkt me nagenoeg uitgesloten terug te keren naar gestrengheid in de leer, bevelshuishouding of vanzelfsprekende traditie. Van de dreiging met schaarste weer een belangrijk controlemechanisme maken, veronderstelt een grote verarming, een spectaculaire toename van de ongelijkheid en de afbouw van onze sociale verwezenlijkingen: niet onmogelijk, maar zeer ongewenst. De vragen die worden opgeworpen door de conservatieve en de liberale kritiek moeten voortaan worden beantwoord binnen de logica van de symbolische samenleving en binnen de nieuwe modus van controle. Zij moeten worden beantwoord in termen van de socialiserende en vormende invloed van onderwijs, media, reclame en andere socialiserende instellingen. We beseffen dat eigenlijk allemaal. Als er zich in de samenleving een moeilijk probleem stelt - zoals de groei van onbehagen temidden van welvaart, de opkomst van racisme als reactie op diversiteit, de groei van onveiligheidsgevoelens los van slachtofferschap en criminaliteit, een gebrek aan burgerzin of ondernemerschap enzovoort - dan roepen we in koor, "de scholen moeten daar iets aan doen".

De andere bron van kritiek is exogeen. Over de laatste vijftig jaar zijn relatief grote groepen mensen onze cultuur binnengestapt vanuit een andere, minder gedetraditionaliseerde cultuur. Dat zorgt voor spanningen. Deze lijken me niet zozeer voort te vloeien uit een ontmoeting tussen een christelijke traditie en een moslimtraditie. Het gaat veeleer om conflicten tussen een sterk gedetraditionaliseerde en een nauwelijks gedetraditionaliseerde cultuur, waarbij de dragers van die laatste daarenboven in een sociaal en economisch zwakke minderheidspositie worden geplaatst. In zo'n situatie is de kans groot dat dergelijke groepen integriteit, respect en zelfrespect... proberen veilig te stellen via een integristische, fundamentalistische interpretatie van hun traditie en leer. Dat leidt tot confrontaties tussen culturen die mekaar, enerzijds als achterlijk, anderzijds als decadent beschouwen. Het lijkt me zeer onwaarschijnlijk dat dit conflict in Europa zal leiden tot een herwaardering van gezag, bevel of traditie. Pacificerende oplossingen zullen worden gezocht via socialiserende instellingen waarin begrip voor de geschetste verschillen zal wordt aangereikt.

Conflict en spanning, niet utopische of dystopische homogeniteit en kalmte lijken me typisch voor de symbolische samenleving. Ik kan het beeld van dat type samenleving misschien nog het snelst verduidelijken door een paar van de dynamieken op te sommen die ik erin meen te onderkennen. Ik onderstreep meteen het voorlopige en speculatieve karakter van deze exploratie.

De nieuwe standen

De controlemechanismen van de symbolische samenleving zijn sterk afhankelijk van het individualisme, dat is het geloof dat ondanks de zeer diepgaande en omvattende beïnvloeding, socialisatie en vorming, individuen vrij en zelfstandig hun opvattingen en smaken kiezen, strikt persoonlijke emoties en gevoelens hebben, uniek zijn en authentiek kunnen zijn door voeling te hebben met hun uniciteit. Zeker de productie en verspreiding van de meer populaire vormen van cultuur, zullen worden gelegitimeerd met de stelling dat zij gewoon een antwoord bieden op wat de mensen, vanuit hun zelfstandige eigenheid vragen. Het is derhalve waarschijnlijk dat de houdbaarheid van dat geloof - van het individualisme - een belangrijk filosofisch en politiek vraagstuk van die samenleving zal blijven.

Tussen het individualisme als een geloof of interpretatie van het hedendaagse zelf enerzijds, de symbolische samenleving anderzijds, gaapt een kloof. De vraag naar uniciteit, onderscheiding, eigenheid die wordt geïnspireerd door het geloof, botst op de ervaring van standaardisering. Het lijkt me waarschijnlijk dat dit aanleiding geeft en zal geven tot talrijke psychische klachten en problemen. De aard daarvan wordt waarschijnlijk bepaald door de wissel van controlerende mechanismen zelf, van gehoorzaamheid, bevel, gezag en schuldgevoel naar keuze, onderscheidingsdrang en het hunkeren naar bijval. Het lijkt haast een recept voor depressie.

De verschillende socialiserende instellingen tenderen naar een uitbreiding van hun reikwijdte. Scholen beperken zich niet strikt tot cognitieve materies, maar betreden het terrein van waarde- en karaktervorming. Van verenigingen en het middenveld wordt nu eveneens een vormende functie verwacht. Zij moeten voortaan bijdragen tot burgerschapsvorming. Overtuigende communicatie is uitgegroeid tot een vakgebied. Gedragsbeïnvloedende elementen die nog niet zo lang geleden buiten de reikwijdte van de mens, vaagweg in het natuurlijke, het spontane of aangeborene werden geplaatst, zoals smaken en emoties, krijgen nu een geschiedenis en een sociologie. Op die manier worden zij binnengebracht in de sfeer van het maakbare en de beïnvloeding.

Wood en Zurcher onderzochten de wijze waarop mensen (in onder meer dagboeken) over zichzelf schrijven. Zij deden dat via een kwantitatieve en een kwalitatieve inhoudsanalyse van materiaal uit drie perioden, 1818-1860, 1911-1939 en 1949-1972. Uit hun analyse blijkt dat men, vergeleken met tweehonderd jaar geleden, het handelen in veel grotere mate aan impuls en emotie, in mindere mate aan de leer, de normen of de sociale positie toeschrijft. Die verschuiving schetst mooi de historische verandering in de modus van sociale controle. Die verantwoording van gedrag in termen van impuls en emotie - de nieuwe expressieve gevoelshuishouding - wordt binnen de theorie van de individualisering voorgesteld als een bevrijding van sociale controle. In feite legt ze de grondslag van de nieuwe wijze van controle die onder meer steunt op de vorming en de manipulatie van gevoelens en emoties.

In de symbolische samenleving wordt een belangrijke rol gespeeld door de interactie tussen verschillende socialiserende instellingen. Mensen die het op school minder goed doen, zullen steun en erkenning zoeken en vinden in de populaire, commerciële cultuur. Deze zal schools presteren afschilderen als een vervelende bezigheid, goed voor saaiersds en seuten. Statusdrang doet anderen dan

weer reageren met elitisme of estheticisme. Zij stellen hun smaak- en consumptiepatronen graag voor als uitermate verfijnd en enkel toegankelijk voor een zeer select clubje van fijne luiden.

Op die manier worden nieuwe standen afgebakend. Het stratificatiesysteem van de symbolische samenleving lijkt veeleer naar een standen- dan een klassenstructuur te tenderen. De basis van sociale ongelijkheid ligt minder in beroep en sector, meer in het opleidingsniveau en we stellen vast dat vriendschap, cohabitatie en huwelijk vrij sterke tendensen naar homogeniteit naar opleidingsniveau vertonen. Die homogeniteit wordt in de hand gewerkt door het geheel van smaken, vaardigheden, belangstellingpunten die verband houden met het onderwijspeil. Zo groeien standen of groepen van mensen die onderling samen huwen, vriend worden, samen eten, elkaar ontmoeten en die weinig sociaal contact of gedeelde ervaringen hebben met de leden van de andere standen.

Die standen worden als marktsegmenten verder intern gehomogeniseerd omdat de massamedia zich meer en meer tot bepaalde segmenten van de bevolking richten en binnen die segmenten tot een standaardisering van de smaak en het denken leiden.

Op die manier groeien die segmenten of standen ook uit tot politiek relevante entiteiten. Het succes van extreem rechts in Vlaanderen kan vrij goed worden voorspeld aan de hand van een reeks opvattingen en die opvattingen worden op hun beurt goed voorspeld door het gevolgde onderwijs en de televisiezendervoorkeur.

Levensbeschouwelijke verschillen en levenscondities zullen een minder belangrijke rol spelen in de structurering van politieke conflicten. Deze laatste zullen sterker worden bepaald door systematische verschillen in de wijze waarop mensen in contact komen met de vormende en socialiserende instellingen. Laag- versus hooggeschoolden, mensen met een algemene vorming versus een beroepsvorming, krantenlezers versus uitsluitende televisiekijkers, mensen met een voorkeur voor openbare versus mensen met een voorkeur voor commerciële televisie? dat zijn tegenstellingen die aan politieke relevantie winnen.

In de symbolische samenleving zullen fundamentele conflicten betrekking hebben op de controle over de socialiserende instellingen: op controle over de scholen en de massamedia, de reglementering van de reclame en van de symbolische organisatie van de consumptie. Op korte termijn zal waarschijnlijk de verhouding tussen de publieke en de commerciële televisie alsook de vermarkting van het onderwijs op de politieke agenda belanden.

Voorgestelde en gestolde angst

De talrijke conflicten die zich aandienen, zullen zich moeten voltrekken volgens de nieuwe politieke spelregels. Dat thema heb ik geëxploreerd in de Dramademocratie. Ik ga de stellingen uit dat boek hier niet herhalen, maar één thema ervan aan de hand van een concreet voorbeeld illustreren. Het thema is dat van de moeilijke communicatie tussen de burgers enerzijds, de politici en de overheid anderzijds. Het gaat dus over spreken met de bestuurder.

Ik gebruik daarbij het voorbeeld van de onveiligheidsgevoelens, een belangrijke component van het hedendaagse onbehagen. We weten inmiddels dat de onveiligheidsgevoelens niet of slechts in geringe mate worden beïnvloed door criminaliteit en slachtofferschap. De media spelen een veel belangrijker rol. Zij doen dat door het volgen van de medialogica, zoals de Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling het noemt. Zij hanteren een welbepaald script om met misdaad om te gaan. Daarin gaat de aandacht disproportioneel naar gewelddadige en sensationele misdaden en naar zeer kwetsbare

slachtoffers. Eens de aandacht is gewekt door een nieuwswaardige misdaad, krijgen gelijkaardige gebeurtenissen veel aandacht. De lezers en kijkers krijgen op die manier de indruk dat zich een trend aftekent of een heuse misdaadgolf hen overspoelt. Van de frequente confrontatie met dat script worden een aantal gevolgen vastgesteld: verhoogde onveiligheidsgevoelens, een overdreven inschatting van risico's op slachtofferschap, een verkeerde inschatting van trends, de problematisering van misdaad als een politieke en maatschappelijke prioriteit, de ontwikkeling van een meer repressieve houding.

Uiteraard is niet iedereen even vatbaar voor de effecten van dat script. Het is ook waarschijnlijk dat als er al een hoog niveau van onbehagen in de samenleving aanwezig is, mensen sterker door het script zullen worden beïnvloed en hun algemene gevoelens van onbehagen op misdaad en criminaliteit zullen projecteren. Criminaliteit functioneert op die manier als een verklaring voor de anders onbegrijpbare en knagende gevoelens van angst en onbehagen. Eens de angst op criminaliteit is geprojecteerd, is er doorgaans voldoende criminaliteit, wanorde, schofterigheid en slachtofferschap om de plausibiliteit van die projectie te schragen. In het leveren van de evidentie daartoe, spelen de media dan ook weer een belangrijke rol.

We hebben hier meteen een concreet voorbeeld van hoe de symbolische samenleving bepaalde ervaringen, in dit geval angst en onbehagen, interpreteert, die interpretatie verspreidt en een situatie creëert waarin de aldus verspreide theorie in het politieke systeem als een feit en gegevenheid wordt geïntroduceerd. ?Het is onveilig? zegt de burger met grote stelligheid. Via haar massamedia doet de symbolische samenleving aan zelfcreatie. De politiek wordt gevraagd niet enkel om te gaan met de werkelijkheid, maar ook en bovenal met die creatie. Electoraal succes blijkt nu sterk afhankelijk van hoe politici de confrontatie met die mediacreatie aangaan.

De bestuurder communiceert

Hoe gaat men daar als politicus mee om. Ik blijf bij mijn voorbeeld. De gemakkelijkste optie bestaat erin het onderzoek te negeren. Het kan worden afgedaan als geraaskal van wereldvreemde intellectuelen. De bestuurder stapt dan soepel mee in het script van de media, probeert daarin een glansrol te verwerven en wordt, bijvoorbeeld, de man die durft te zeggen wat iedereen denkt. Dat is de populistische optie. Schijnbaar wordt naar de burger geluisterd en wordt met de bestuurder gesproken. In feite horen burger en bestuurder niet mekaar's stem, maar het geruis van de media. Zij worden mediageruis.

Er is een tweede, vrij domme en ongevoelige optie. Deze bestaat erin te zeggen ?kijk, die onveiligheidsgevoelens van jullie blijken nauwelijks iets te maken te hebben met criminaliteit. Zij zijn dus grotendeels irrationeel. Val me daar niet meer mee lastig?. Hier wordt niet geluisterd, niet gesproken, is er geen dialoog. Hier is de bestuurder blind en doof voor de gevoelens van onbehagen die zich via de onveiligheidsgevoelens uiten. Zo'n gedrag wordt gelukkig en terecht electoraal afgestraft en is daarom niet erg duurzaam.

Maar neem nu een eerlijk, geïnformeerd, verstandig, moedig en luisterbereid bestuurder. Wat doet die?

De resultaten van het onderzoek proberen uit te leggen, lijkt een haast onmogelijke opdracht. De communicatiekanalen die een politicus vandaag ter beschikking staan, de luisterbereidheid van de burger, laten niet toe dat verhaal naar brede lagen van de bevolking toe te brengen. De greep van het mediascript of de medialogica is zo strak dat hij enkel kan worden gebroken via vrij intense

communicatie met een zeer luisterbereid of zelfs vooringenomen publiek. Soundbites in een druk bekeken programma volstaan niet.

De eerlijke, geïnformeerde, moedige en luisterbereide bestuurder ziet dan maar af van een eerlijk, oprecht gesprek met de bange burger. Hij stapt over op communicatie, het gebruik van symbolen om een bepaald effect te bereiken.

Omdat hij eerlijk en moedig is, wil hij toch met de burger praten, uitleggen hoe het nu staat met die onveiligheid. Hij probeert dat uiteraard te doen zonder frontaal te botsen met de opvattingen van de burger, zonder deze voor het hoofd te stoten, maar op een manier die toch niet nodeloos de angst bevordert. Om zo'n gesprek te vergemakkelijken en de luisterbereidheid van de burger te stimuleren, kan voor decorum worden gezorgd, bijvoorbeeld wat meer blauw op straat. Extra inspanningen kunnen worden geleverd om de criminaliteit aan te pakken. Ook al speelt zij geen grote rol in de onveiligheidsgevoelens, een daling van de criminaliteit is zonder meer maatschappelijk wenselijk. Met enig geluk kan de bestuurder uitpakken met goede cijfers. Brutaliteit kan vehement worden veroordeeld, die van schoftjes én die van de wet. Men kan zich 'tough on crime and tough on the causes of crime' verklaren enzovoort. En terwijl men op die manier het vertrouwen en het oor van de bange burger probeert te winnen, kan men millimeter per millimeter ook aandacht voor de andere oorzaken van het onbehagen en de onveiligheidsgevoelens wekken. De politicus die dat alles probeert? men een kleine kans op succes? loopt wel het risico aan zijn linkerkant te horen dat hij een platte law and order-lijn volgt. En als hij niet in zijn opzet slaagt, doet hij dat in feite ook.

Laten we veronderstellen dat die vastberaden bestuurder zich door kritiek niet uit de bocht laat rijden. Hij probeert ook de oorzaken van het onbehagen en de onveiligheidsgevoelens aan te pakken. Daarbij komt hij dan meteen tot de vaststelling dat verlichtingspalen manipuleerbaarder zijn dan mensen. Meer blauw en meer lampen op straat, propere straten, grafitvrije gevels, poeprvrije stoepen? het kost geld, maar van zodra die dingen op een budget staan ingeschreven, kan de pers al worden uitgenodigd. Maar blauw op straat dat effectief bijdraagt tot veiligheidsgevoelens of het verstevigen van het sociale weefsel in een wijk, dat zijn veel moeilijker opdrachten. Bij het bekendmaken van de intentie daaraan iets te doen, loopt de bestuurder een groot risico te worden verweten dat hij 'niets concreets heeft'. Het doen afnemen van de gevoelens van onbehagen lijkt een nagenoeg onmogelijke opdracht... Dat moeten de scholen dan maar doen.

Een inspiratieloze samenleving

Het voorbeeld illustreert duidelijk een aantal politieke blokkeringen. De ruimte voor dialoog tussen burger en bestuurder is grotendeels door de media bezet. Hun communicatie is op voorhand vervalst. De bestuurder kan niet oprecht spreken, maar hij kan de echte problemen ook moeilijk in stilte aanpakken. In de samenleving stellen zich steeds meer problemen die te maken hebben met opvattingen en voorstellingen. De vertrouwde beleidsmodellen, zoals die van de verzorgingsstaat, zijn echter vooral gericht op het sleutelen aan condities. We weten vrij goed om te gaan met de hardware, bar slecht met de software. Heel wat van de hedendaagse problemen situeren zich echter niet meer in de materiële condities van het handelen of in verdelingskwesties, maar in opvattingen, houdingen, overtuigingen en andere niet-materiële factoren. De oude sjablonen voor conflicten over opvattingen, houdingen en overtuigingen? de levensbeschouwingen en de ideologieën? doen het niet meer. Enkel het anachronisme van een conflict tussen groepen ondergedompeld in de symbolische samenleving en groepen gehecht aan de traditionele modus van controle, rest ons nog. De politiek kan dus niet veel meer doen dan verwijzen naar de gezinnen, het verenigingsleven, het middenveld en de scholen, steeds maar de scholen. Zij moeten die nieuwe problemen maar oplossen. Maar we weten eigenlijk dat die

actoren ook niet veel kunnen doen. De omgang met een hele reeks van de nieuwsoortige beleidsproblemen zou eigenlijk via de massamedia moeten lopen, onze grote beïnvloeder en vormer. Daar staan we als gemeenschap echter machteloos. De media spelen een centrale rol in de symbolische zelfschepping van onze samenleving, maar zijn grotendeels aan democratische controle en verantwoording onttrokken. Voor de massamedia bestaan geen burgers, enkel consumenten. We weten trouwens niet welke vorm de democratische controle zou kunnen aannemen, zonder onze onmisbare vrijheden in het gedrag te brengen. Misschien is het zelfs geen kwestie van controle, maar van creativiteit.

Terug aanknopend bij de inleiding kan worden onderstreept dat de geschetste problemen geen gevolg zijn van globalisering. Zij wijzen op een falen van onze verbeeldingskracht. Bij het begin van de 21ste eeuw zijn we als de vroeg 19de eeuwse beschaving, toen die er nog niet was achtergekomen hoe zij met de industriële omwenteling kon omgaan, daaruit welvaart en welzijn kon putten. Zij liep toen een sociale revolutie achter op de geschiedenis. Wij lopen ten opzichte van de symbolische samenleving een culturele revolutie achter. Resten ons voorlopig de politiek, die we de schuld kunnen geven voor alles wat misloopt, en de burger, die we menen te herkennen in de voorstelling die de media er ons van presenteren, maar waarvan we ons afvragen of hij nog wel echt bestaat.

**** Mark Elchardus (1946) studeerde in 1971 Magna Cum Laude af in de sociologie aan Vrije Universiteit Brussel. In 1982 werd hij benoemd tot hoogleraar in de sociologie aan de Vrije Universiteit Brussel. Sedert 1980 is hij lid van het Belgisch Instituut voor Politieke Wetenschappen. Hij is sinds 1995 voorzitter Nationaal Verbond Socialistische Mutualiteiten. In 1997 werd hij voorzitter van het Fonds P&V tegen de uitsluiting van jongeren van de Koning Boudewijnstichting en in 1998 lid Project Group for Education for Democratic Citizenship, Council of Europe. Enkele door hem gepubliceerde boeken zijn: Op de ruïnes van de waarheid. Lezingen over tijd, politiek en cultuur, Leuven, Kritak, 1994. Zonder Maskers. Een actueel portret van jongeren en hun leraren. Gent, Globe, 1999 (256 blz.) Denken voor Vlaanderen. Over levenskwaliteit. Leuven, Davidsfonds, 2001, (109 blz.) De symbolische samenleving. Tielt, Lannoo, 2002 (421blz.) De dramademocratie. Tielt, Lannoo, 2002 (208 blz.) CANTILLON, B., M. ELCHARDUS, P. PESTIEAU & P. VAN PARIJS (e.a.), De nieuwe sociale kwesties. Garant, Antwerpen-Apeldoorn, 2003 (233 blz.)***